

KISS ERNŐ CSONGOR

MEGTALÁLT HELYEK

A TÉR ÖSSZEFÜGGÉSEI BODOR ÁDÁM *VERHOVINA MADARAI* CÍMŰ REGÉNYÉBEN

„A megtalált hely”

Bodor Ádám *Verhovina madarai* című regénye írásművészetének novelláiban és regényeiben is megtalálható kulcsmozzanata, a hely megtalálása révén kezd felépülni. Radnóti Sándor *A megtalált hely*¹ című esszéjében arra mutat rá, hogy Bodor szövegeinek képződésében az a legfontosabb, hogy elemei megtalálják igazi helyüket, és hogy ott lecövekeljenek. Alakok, nevek, történetek, tér és idő dinamikájából alakítják a bodori (szöveg)világot. Legújabb regényében a megtalált (topográfiailag létező) helyet Verhovinának hívják. Már ebben az elsődlegesnek vélt gesztusban beindul a Bodor prózájára olyannyira jellemző zavarba ejtő jelentésszórás, tudniillik az ukrain Ivano-Frankivszk közigazgatási területen fekvő Verhovina járás, az ugyanitt található Dolina járással szomszédos. A *verhovina* szó jelentése *hegyvidék*², ez az új hely is felkerül Bodor műveinek képzeletbeli topográfiájába, s a regény elkezd benépesíteni a most már nyelvben megteremtett fiktív tájat. A szövegvilág geopoétikai térképzete magába foglalja a „világértelmezést és szemantikai struktúrát”³ is, a tér és idő sajátosságai által meghatározott világlátás, önértelmezés olyan elfogadott, közös(ségi) életformát jelent, melyet a továbbiakban verhovinai *éthosznak* vagy Verhovina *éthoszának*⁴ fogok nevezni.

Bodor Ádám a *Verhovina madaraiban* úgy szakít a természet ábrázolhatóságának és teljes megismerhetőségének illúziójával, hogy a józan ítélő elsőbbségét megszüntetve,

¹ Radnóti Sándor, „A megtalált hely”, *Élet és Irodalom* 7 (2006): 12.

² Kiss Lajos, szerk. *Földrajzi Nevek Etimológiai Szótára, II. kötet (L-Zs)* (Budapest: Akadémiai, 1995), 754.

³ Bányai Éva, *Térképzetek, névtérképek, határidentitások* (Kolozsvár: Komp-Press, 2011), 5.

⁴ A szóhasználat Clifford Geertz *éthosz*-értelmezését követi, mely szerint: „egy közösség ethosza nem más, mint tagjainak alapárnyalata, jellege, minősége, morális és esztétikai stílusa, atmoszférája; azaz alapvető viszonyulás saját maguk és az élet által visszatükrözött világ felé”. — Vö. Clifford Geertz, *Az értelmzés hatalma* (Budapest: Osiris, 2004), 7.

a teret, a terek viszonyeggyüttesét emeli rendező elvé és erővé. Nem az ember alakítja a maga képére a természetet, magát már nem intarziázhatja bele egy inspiráló, termékenyítő, konstitutív térbe/tájba, hiszen „a tér nem egy olyan közeg, amelyben elrendeződnek a dolgok, hanem médium, amely által rendeződnek a dolgok”.⁵

A tér olyan közeg Verhovinán, melyben az integrálódás és kiválás irányai jellemzőek a fent *éthosznak* nevezett nyelvi, viselkedési, emlékezési, hatalmi, szemantikai viszonyrendszerben. Ezt a viszonyrendszert vizsgálva nem érdektelen Merleau-Ponty gondolatának további olvasata, melynek Bányai Éva szerint geofilozófiai folytatása a Gilles Deleuze — Félix Guattari szerzőpáros térelmélete,⁶ a tér dinamikáján keresztül értelmezhető újabb irányokat nyitva meg: „a territorializálás, deterritorializálás, reterritorializálás — rögzülés, elmozdulás, újrarögzülés — interferenciája során, a folyamatos elmozdulások és megállapodások folyamataiban követhetjük a történelmi és kulturális térdimenziókat, valamint nyelvünk térbeli megnyilvánulásait is”.⁷ Bányai geopoétikai, geokulturális Bodor-értelmezése a történelmi és kulturális térdimenziókat, a kelet-európai szcéna, az ortodoxia, a Másik idegen kultúráját és azok Bodor névtérképére, nyelvi viszonylagosságára tett hatásaira terjed ki. Jelen írás a rögzülés — elmozdulás — újrarögzülés irányait sokkal inkább a hatalmi (területi és jelentésbeli) elrendeződésekben, az etnikaitól elmozduló nyelv semlegesülésében szeretné vizsgálni.

Isten hozta, brigadéros úr!

Verhovina és a hatalom kérdésében a *terület* fogalma válik egy eredetmonda és a hatalmi háttérjátszmák összefüggésében intenzívebbé. Ezer évvel ezelőtt Szent Militzenta⁸ „az egész területet, a Medwayától a Brusztyinai mocsarakig, pont amennyit

⁵ Bányai Éva idézi Merleau-Ponty gondolatát. Vö. Bányai, *Térképzetek*, 7.

⁶ Uo. 11.

⁷ Uo. [Kiemelés tőlem]

⁸ A női tulajdonnév a karhatalmi szerv jelentésű *milícia* (románul *miliția*) nemzetközi szót hozza az olvasás terébe. Romániában a diktatúra alatt a *miliția* a rendőrség (máig is élő) népnyelvi megnevezése. A szó előjeléhez az is hozzátartozik, hogy a szó grammatikai neme a románban női.

a Paltin lejtőről a tekintet képes befogni, ezer évre a Czervenskyek gondjára bízta”⁹. A Czervenskyek a kiszabott ezer év után egy éjszaka hirtelen eltűntek Verhovináról. Helyüket nemsokára Anatol Korkodus brigadéros, a *Vízfelügyeleti brigád* vezetője vette át. A *Vízfelügyeleti brigád* általi birtokbavétel önkéntes-önkényes (kezdetben még bizonytalan, esetlen, sőt komikus: „A brigád azóta is egy személyből, a brigadérosból áll” (*Verhovina*, 67), nem úgy, ahogy a Czervenskyek szakrális performatívumok kinyilvánításakor kerültek ebbe a helyzetbe. A hatalmi folytonosság a *tárgy — hely — terület* szimbolikus hármásának birtokbavételével teremődik meg:

a helyiségeket átrendezték, csak a családi ágy maradt a helyén a hálószobában, és mellette az éjjeliszekrény, amelyen fakéregbe kötött könyv hevert egy spenótzöld bársonyterítón. Eronim Mox szakácskönyve, ez volt a könyv címe. (...) Hogy új lakója van a Czervensky-féle háznak, mindenki egyszerre tudta meg, abból, hogy a ház kéményeiből füst emelkedett a magasba. Az új lakó egy darab gyalulatlan deszkára izzó késsel beleégette: *Vízfelügyeleti brigád*, és kiszögezte a kapura (*Verhovina*, 67).

A hatalom háttérviszonyai úgy de- és reterritorializálódnak, hogy a rejtőzködés, álcázás, hangsúlyeltolás színezetével vannak jelen a hely *éthoszában*. A *Sinistra* körzetben Dobrin City a hegyivadászok, az ezredesek fennhatósága alatt áll, a hatalom megtestesítői egyértelműen militáns figurák, akik a körzet lakóinak szabadságát önkényesen korlátozhatják. Az *érsek látogatásában* a hegyivadászok egyházi méltóságok és hivatalnokok (szó szerint) álruhájába bújva gyakorolják a hatalmi manipulációt. A körzet tiltott zónája után az Izolda beteggondozó ugyanúgy tilalom alatt álló hely, mint a *Verhovina madaraiban* (Ni)kolina, a bűnös nők karanténja. Az alakot, de lényegét nem váltó hatalom a hangsúlyeltolás logikájával él, és áttételes jelenléte folytán sokkal inkább kiszámíthatatlan és veszélyes. Rejtőzködéséhez ezért egy kevésbé áttetsző formát választott: a munkát.

Az alakbeli átrendeződések mellett szemantikai átrendeződések is lényegesen befolyásolják a hatalom verhovinai természetrajzát. A már említett elfedést a brigád szó többértelműségét felhasználva nyelvi, szemantikai pótképződményként is megvalósítja

⁹ Bodor Ádám, *Verhovina madarai. Változatok végnapokra* (Budapest: Magvető, 2011), 63. Továbbiakban a szövegek közötti jegyzetekben: (*Verhovina*).

a regény. A *brigád*¹⁰ szó *A magyar nyelv értelmező szótára* szerint három jelentést sűrít magába, ezek egyikének felhasználásával a hatalom a munka szervezett formájának látszatát nyújtja, s áttételeségére csak egy mindannyiszor kirívó megnevezés, egy morfológiai „baki” hívja fel a figyelmet. Anatol Korkodus tisztének megnevezésére szolgáló „brigadéros” szó ugyanis nem a *munkacsoport*, hanem a *katonai alakulat* jelentésű brigád szóból képződik (ha az elsőből képződne, akkor *brigádos* lenne), és egyetlen jelentése: „a brigádnak (2) rendsz. tábornoki rangban levő parancsnoka”.¹¹ Működése nem szűnik meg, csak áttételesen, elfedetten, csöndben van jelen. Verhovina lakói ugyanehhez a csöndhöz asszimilálódnak, ehhez idomul az életformájuk, erkölcsük, saját maguk is az erőszak embereivé válnak. Valami meghatározhatatlan cinkosság mozzanatait érzékeljük a Bodor által megrajzolt figurák történeteiben, melyeket ugyanakkor tehetetlen nyugalom, végnapok hangulatát keltő ernyedtség hat át.

Bodor regényeiben a hatalom folyton elmozduló és újrarögzülő alakzata állandó változásban levő viszonyokra utal. A hatalmi mobilitást még számos, a bodori névtérképre jellemző, zavarba ejtő többes olvasat is elősegíti. Verhovina *hegyvidék* jelentése mellett más szóhasználatok is deterritorializálják a szóalakot. Ezzel szükségszerűen vissza kell hívnunk a deleuze-i térelmélet értelmezéséből előbbiekben háttérbe szorított történelmi és kulturális dimenziókat, melyek ugyanakkor nyelvi dimenziók is. Verhovina nemcsak egy ukrainai közigazgatási terület, hanem az ukrán törvényhozás, az országgyűlés neve is: *Verkhovna rada*. (Az egyenlet itt nem áll és nem egyszerűsödik: *Verhovinán*ak neveznek ugyanakkor négy szovjet-ukrán gyártmányú moped motorbicikli típust is, azon kívül tengerjáró anyahajót stb.) Egy másik név a verhovinai hatalom politikai színezetét adja, de közben annak válságára és instabilitására is rámutat. E név Damasskin Nikolsky püspöki prokurátoré. A *Verhovina madaraiban* az Anatol Korkodus által vezetett, egyszemélyes *Vizfelügyeleti brigád* ugyan megmarad a munka cégére alatt, de igazából bábhatalom a területet megszerezni, átalakítani próbáló idegenek kezében. Anatol Korkodust feltehetően az a négy társa gyilkol(tat)ja meg, akik közül az

¹⁰ „1. (üzemi élet, 1945 után) Meghatározott termelési feladat közös munkával való teljesítésére rendsz. az üzemen belül alakult kisebb szervezett csoport; munkacsoport.

2. (katonaság, régies) Ugyanannak a fegyvernemnek rendsz. két ezredéből álló katonai alakulat; dan-dár.

3. A rendes hadsereg kötelékein kívül álló, rendsz. partizánokból, önkéntes harcosokból szervezett nagyobb egység.” — Lásd Bárczi Géza és Országh László, szerk., *A magyar nyelv értelmező szótára (A-D)* (Budapest: Akadémiai, 1978), 719.

¹¹ Lásd uo.

egyik a lóarcú Damasskin Nikolsky¹², ki folyton a területet járja, szemléleteti, arra készülve, hogy kiszolgáltassa az idegeneknek. Alexandru Nicolschi ezredes¹³ a 40-es, 50-es években a román Siguranța Statului, a későbbi Securitate azon vezetője, aki a hatalomváltás idején a politikai ellenfelek elnémítását, meggyilkolását irányította. A másik analógiát az kínálja, hogy Nicolschi „átneveltette” a korábbi rendszert kiszolgáló légionáriusokat, hogy saját rabtársaikat a legkülönbébb módszerekkel megfélemlítsék, vallassák, arra kondicionálva a rabokat, hogy egymást árulják el és kínozzák, miközben a karhatalomnak már sürgősen volt erőszakosan fellépnie. A regényben Nikolsky egy olyan figura, akiben a név „rejtett előjele, bűvköre”¹⁴ hasonlóan fenyegető marad, a köztisztaságügyi / püspöki prokurátor jelenlétében még a halál jele¹⁵ is felbukkan, de a jelenetet groteszk humorral elegyítve, Bodor el is térít egy egyértelműsítő olvasattól: „láttára mindenkinek hirtelen hasmenése támadt, valaki a szaros ujjával egy olyan fordított N betűt kent a budi deszkafalára” (*Verhovina*, 194). A damaszkuszi utalás és Nicolschi nevének említése egymást korántsem kizáró együttállás. A regénybeli Damasskin Nikolsky püspöki prokurátor — tehát a városba érkező meghatalmazott vádló — mindkét vezetékneve (!) a militáns fellépés gyökereit tartalmazza: Nicolschi ezredes átnevelő, represszív tevékenységében és Szent Pál damaszkuszi küldetésének, későbbi fordulatának motivációi között egyként megtaláljuk. Mintha az erőszak régi-új formáinak cinikus apostola érkezne Verhovinára, aki úgy eszközöl ki valamiféle fordulatot, hogy közben esze ágában sincs leplezni az erőszak megtörhetetlen folytonosságát. Egyes nevek és szavak szemantikai többsedése, illetve hogy az olvasói tér referenciái árnyalni, pontosítani képesek a hatalom politikai természetét, mellyel a *Verhovina madarait* egyrészt az előző két regény prózapoétikai megoldásaihoz kötik, ugyanakkor egy

¹² A görög eredetű Damasskin névnek nem meglepő módon nincs konkrétan visszakövethető jelöltje. A név legismertebb viselői Ióannész Damaszkénosz (azaz Damaszkuszi Szent János) szír keresztény teológus, az utolsó egyházatyák egyike (Kr.u. 7-8. század); Damaskin Studit püspök, görög egyházi író (16. század) akinek az óbolgár nyelvet megújító, az újbolgár nyelvbe átmenetet teremtő kézíratai, kötetei egészét *damaszkini irodalomnak* nevezi a bolgár nyelvtörténet; vagy éppen Damaszkinosz athéni érsekről (1891-1949) is szó lehetne, akinek egyházi-humanitárius és politikai tevékenysége a második világháború idején példaértékű volt Görögországban.

¹³ A Boris Grünberg születési nevet felváltó Nicolschi név további használt formái (orosz-román kettős állampolgársága miatt) az Alexander Nikolsky, illetve Alexandru Nicolski és Nikolski is.

¹⁴ Bodor Ádám, *A börtön szaga — válaszok Balla Zsófia kérdéseire* (Budapest: Magvető, 2001), 11.

¹⁵ „N betű Nikitát jelenti, Nikita pedig Verhovinán a halál neve”. — Bodor, *Verhovina*, 193.

eddig nem ismert, szinguláris képet hoznak létre az ezeken a tájakon működő hatalomról.

Felolvasás (egy személyre) — Deterritorializált (regény)nyelv

A nyelv(ek) státusza Verhovinán szintén a térben / területben elgondolható kérdés, ám az eddigi, geokulturális szempontból etnikumhoz kötött nyelvmeghatározás már nem tekinthető érvényesnek. Verhovinán a nyelv úgy deterritorializálódik, hogy közben nehezen eldönthető, hogy a regényben beszélt nyelv területileg, kulturálisan, etnikailag hova köthető, illetve kérdéssé válik az is, hogy — egy egyértelműen kijelölt nyelvről nem lévén szó — tekinthető-e a regény imaginárius tere a benne használt nyelv rögzítőjeként? A *deterritorializált nyelv* — Kafka prózájának összefüggésében¹⁶ használt — fogalma Verhovina világában is megőrzi a nyelv(használat) leírásában a köztes, konszenzusos jelleget, az etnikai helyett társadalmi szerepet hoz működésbe, de meta-szintű értelmezés szükséges ahhoz, hogy a nyelv(használat) elmozdulásairól és újrarögzüléseiről érdemben beszélni tudjunk.

A regényben nem magyarul beszélnek. Ha szigorúan ragaszkodnánk az etnikai különbségtételhez, az egyetlen magyar (anyanyelvű) szereplő a Transszilvániából Klara Burszen kisasszonyhoz érkező magyar katona lenne. Az elbeszélő-szereplő Adam némileg tud magyarul olvasni, a kisasszonynak olvas fel péntekenként, de kommunikációra senki sem használja ezt a nyelvet. Azonban a regény egészét alkotó elbeszélő-szereplői szólam és más szereplői szólamok szövedékében, ahol e logika szerint nem magyarul beszélnek, éppen azt nem hallhatjuk, amit Adam felolvas, és azt sem, hogy milyen e felhangzó nyelvnek a karaktere: fonémái, dikciója, szintaxisa stb. Az újonc Januszky azzal kérkedik, hogy tud magyarul, s mikor próbára teszik, kiderül, hogy „életében valószínűleg nem sok magyar szót hallott, ráadásul jóformán a betűket sem ismeri, az

¹⁶ A Kafka-monográfiában Deleuze és Guattari (Kafka franciára fordított művei alapján) a kisebbségi irodalom egyik jellemzőjeként mutatják be a deterritorializált kafeai nyelvet, mely nem egy kisebbségi nyelv irodalma, hanem egy olyan irodalom, melyet a kisebbség a többség nyelvén ír. Kafka prózájában ez a Prágában használt „papiros német” nyelv, melyet a német-cseh-jiddis nyelvek között hezitáló prágai zsidó polgárok köztesként használni kénytelenek, s melyet Kafkának a kiszáradt szókinszben az intenzitás szintjén kellett mozgásba hoznia, vibráltatnia. Vö. Gilles Deleuze és Félix Guattari, *Kafka. A kisebbségi irodalomért*, ford. Karácsonyi Judit (Budapest: Qadmon, 2009), 33-39.

olvasást pedig csak mímeli, ámultan hallgattuk, ahogy új meg új szavakat talál ki. Januszky egy nem létező nyelven olvasott (...)” (*Verhovina*, 117). Nem a nyelv hangzóságát, karakterológiáját ismerjük meg, hanem az elbeszélő és szereplők idegenkedését a nyelvtől.

Olyan tárgyi maradványként van jelen, mint az elégetésre váró könyvek, melyek közül Adam ment ki egyet, hogy felolvasson belőle, s az is éppen a *Máramaros vármegye hegy- és vízrajza, valamint növény és állatvilága* címet viseli. Amikor Adam felolvassza, a (magyar) nyelv e tárgyban és a benne leírt máramarosi tájegység terében, helyneveiben stb. rögzül, de a térbeli és szemantikai rögzülés egy olyan régióhoz kapcsolódik, mely kívül esik Verhovinán, s így a regény megengedni látszik azt a furcsa kettősséget, hogy a Januszky ismeretlen halandzsanyelve, melyet ugyanakkor használ¹⁷ is, illetve a térbeli, használati reália nélküli magyar nyelv szinkron helyzetbe kerül, de egyik formában sem képes rögzülni Verhovinán. A nyelv státuszának vizsgálata akkor érkezik a kafkai deterritorializált nyelv meghatározásának meta-szintjére, amikor a regénybeli nyelv(ek) és a regény nyelve közötti különbségtétel válik kérdéssé, hisz eddig csak az derült ki, milyen nyelvet *nem* használnak Verhovinán. Létezni látszik egy köztes, szereplők és elbeszélő által használt deterritorializált nyelv, mely ismeretlen, pontosabban nincs megnevezve. A *regényben használt nyelv* az a használati területét tekintve csak a fiktív térben rögzülő forma, melyet mi magyarként olvasunk (*a regény nyelve*), vagy úgy is mondhatnánk, „a műben magyarra fordítva kapjuk meg mindazt, amiről fogalmunk sincs, milyen nyelven hangzik el”¹⁸. Nem nyelvi elszegényedésről tanúskodik az, hogy a korábbi regényekhez képest a nyelv etnikai markerei eltűnnek, és Bodor egy ismeretlen (ezért semleges és jellegtelen) nyelvet helyez a magyar nyelv helyére. Helyesebb inkább azt mondani, hogy példátlan módon először kerül poétikailag ennyire reflektált helyzetbe a magyar nyelv státusza, csak ez a pozíció éppen a hiány és idegenység leírásában születik meg. Ennek értékelése korántsem lehet olyan előjelű, mintha azt mondanánk, hogy „a magyarság esélyeire nézve meglehetősen egyértelmű, nem túl optimista jóslat ez”.¹⁹ A nyelv(ek) verhovinai helyzetét eldöntendő jóslatszerű képet

¹⁷ Amikor a fejezet végén Januszkyt lefogták és eltávolították, „azon a nem létező nyelven ordibált, amivel két nappal korábban Klara Burszen házában csúfolódn próbált velünk.” — Bodor, *Verhovina*, 134.

¹⁸ Angyalosi Gergely *ÉS-kvartett* beszélgetésen elhangzott értelmezése. Lásd „ÉS-kvartett. Bodor Ádám *Verhovina* madarai című regényéről”, *Élet és Irodalom* 10 (2012): 21.

¹⁹ Uo.

azért nem rejthet magában, mert Bodor a magyar nyelv pozíciójával folyton — esélyeket tekintve és pontos szóval élve inkább — „hazárdírozik”, mintsem egyértelműsít: Adam tüzelőnek szánt magyar könyveket ment meg, hogy Klara Burszennek olvasson belőlük, aki egész életén keresztül egy magyar katonát vár; a katona megérkezik, de a kisasszony addigra halott, s a katona emiatt öngyilkos lesz stb.

Határhelyzetek végnapokra

Az újabb szempontok mögött az a kérdés húzódik, hogy a *Változatok végnapokra* alcímet viselő új regény térképzei hogyan képesek e végnapok hangulatát megteremteni, hogyan hangolnak rá az eltűnés mozgásaira? Az elbeszélő az idő tájba kivetülő mozgását leírásokban, reflexiókban rögzíti a velük közvetített léttapasztalattal együtt. Sok szöveghelyen olvashatjuk, ahogy Adam az elúzótt madarak visszatérését várja, vagy a nap, a felhők vonulását figyeli, összekötve ezt Eronim Mox szakácskönyvéből ismert mesékkel, melyek az ember nélküli Földről, a világ végéről szólnak: „ezek a felhők akkor is ugyanúgy fognak rohanni az égen, mintha valaki lentről csodálná őket. Hogy akkor meg minek, arról egy szó sem esik” (*Verhovina*, 250). A jelek szerint Verhovinán a végnapok jelentésében a szakadás a természet és ember együttlétezésében egyértelműen az utóbbira vonatkozik. A leírásokban a mindenkori beszélő megfigyelései a tér-idő (*kronotoposz*) nyelvben rögzült elemei köré szerveződnek: tér és idő elválaszthatatlanságát²⁰ mutató képsorok jelzik az eltűnés tendenciáit. Verhovina történetei egy ugyanolyan aszimptotikus görbévé rendeződnek, mint amilyen Verhovina idejét is *leírja*: „Eronim Mox könyvében meg van írva, az lesz a világ vége, amikor majd nem megy le a nap éjszakára sem egészen, csak bujdokol a látóhatár alatt. Most már én is azt mondom, mintha az az idő már nem is lenne olyan messze.” (*Verhovina*, 218) A regény eltűnés-tapasztalatot kirajzoló poétikai elemei közül ez a legfontosabb szöveghely, melyből kitűnik, hogy „az idő itt besűrűsödik, összetömörül, művészileg látható alakot ölt; a tér pedig intenzívvé válik, időfolyamattá, szüzsévé, történetté nyúlik ki. Az idő tulajdonságait a tér tárja föl, a tér viszont az időn méretik meg és töltődik föl tarta-

²⁰ A téridő az alapvetően természettudományokban (elsősorban a relativitáselméletben) már leírt tér és annak negyedik dimenziójaként felfogott idő fizikális, kozmológiai tapasztalatát egyesíti.

lommal”.²¹ A látóhatárt elérni soha nem képes nap szüzséje, a végesség elérésének végtelenje adja meg a történések időtapasztalatát, lassú mozgását. Az aszimptotikus sorozat sosem éri el végső értékét, még végtelen számú lépésben sem. A határon levés örök fennállása élteti. A „toporgó” idő nyomasztó hangulata teljesen analóg az eltűnés térbeli tapasztalatával: a hely kezd egyre inkább zárvánnyá alakulni, összezsugorodni, Verhovinára nem jár már vonat, a síneket kezdik felszedni, a brutalizált természet is kivetni látszik magából az embert. A regény történetei, ilyenként, a változás előtt megélt végnapok eseményeiként is olvashatók. A történések dinamikáját érezzük és követjük, logikáját viszont nem. A bodori prózatechnika itt sem törekszik összefüggés teremtésére, hogy a végkimenetelből bármit is megmutasson. A végnapok variációi csak megmutatják, de nem indokolják a mikroszkopikus léptékű zsugorodást és felszámolódást.

Az események dinamikájának hasonló iránya rajzolódik itt ki a tér és az idő verhovinai sajátosságai által: a történetek bonyodalma mind határhelyzetekből kreálódik. Bonyodalmat kiváltó határhelyzetet rögzít maga a cím is, Verhovinán ugyanis nincsenek madarak. „Amikor valakik kezdték tűzoltófecskendővel lemosni a fákról a fészkeket, balsejtelmük támadt, és a nyár kellős közepén fogták magukat és elköltöztek” (*Verhovina*, 24) — tájékoztatja Adam az első fejezetben az olvasót és a Verhovinára érkező első újoncot — saját megfogalmazásában — a „nyers valóság”-ról. Nem sokkal ezelőtt, Anatol Korkodus teremti meg, az elbeszélő tolmácsolásában, a *Verhovina madarai* olyan értelmezését, melyben a Monor Gledin-i javítóintézetből átkerülő újoncok lesznek Verhovina antropomorf madarai: „madaraknak hívta őket, tudván, hogy a vége mindig az, hogy egy szép napon elrepülnek” (*Verhovina*, 6). A regény fejezetei rendszerint azzal indulnak, hogy egy új név, vagyis egy újonc jelenik meg, s a madarak habitusát követve, a történet végére hirtelen el is tűnik. Egyedül Adam az, aki marad, évekkal ezelőtt újoncként érkezett, Anatol Korkodus azóta fiává fogadta. Belépni Verhovinára határhelyzet az idegenek számára, ugyanakkor „narratológiai ürügy” arra, hogy egy újabb sejtelmektől csendes, várakozással teli történet elinduljon, melyben az elbeszélő a hely lakóinak életét, múltját, emlékezeti tartalmait festi fel a hely topográfiájára, hogy aztán nemsokára el is törölje őket Verhovina térképéről. A narratológiai ürügyként megfogalmazott bonyodalom alapvetően az új helyzetbe és térbe kerülés, az azzal

²¹ Mihail Bahtyin, „A tér és az idő a regényben”, in uő, *A szó esztétikája*, ford. Könczöl Csaba (Budapest: Gondolat, 1976), 257-58.

járó lehetséges asszimilálódás / kiválás / kitaszíttatás / elpusztulás perspektívájaként bontakozik ki az újoncok számára A határhelyzetek motivikus kiindulópontok is lehetnek, de alapvetően a térhez és időhöz való viszonyukban tételeződnek: az örök határon levés a határ térbeliességét és annak idődimenzióit emeli ki és történetesíti²², ezért fontos különbséget tenni — a többi regény fényében is — a határ fogalmának térbeli, illetve motivikus, poétikai szintű értelmezése között.

A terében és idejében kitáguló határhely(zet) éppen az antropomorf madarak, azaz az újoncok státusa felől ragadható meg: Anatol Korkodus madárkái próbaidőre érkeznek Jablonska Poljanara, Adam viszont már a regény kezdetén tisztázza, hogy

akadt közöttük, aki alig pár nap elteltével ismeretlen helyre távozott, sokukat Anatol Korkodus a *próbaidő* leteltével visszaküldte az intézetbe, és eddig egy sem akadt közülük, aki már végső nyughelyét is kinézte volna magának, hogy ha majd elérkezik az ideje, itt a Paltin lejtői alatt hantolják el (*Verhovina*, 6, kiemelés tőlem).

Egy-egy újabb javítós belépésekor induló fejezet a *próbaidő* tulajdonképpeni mértéke: a tér és idő adott fejezetben artikulálódó aspektusai, tartama és határai között valósul meg egy-egy szereplő számára, hogy képes-e asszimilálódni, cinkossá válni. Januszkyhoz hasonlóan sokan megígérik: „mától megpróbálok olyan lenni, mint *ti*” (*Verhovina*, 118, kiemelés tőlem), de csak keveseknek sikerül. Adamnak tesz ígéretet, mert ő az egyetlen, aki a verhovinai *éthosz* „archaikus erkölcsi viszonyaiba”²³ egészen integrálódni tudott, a „*ti*” része lett. Jurij Lotman a határ természetéhez tartozónak véli a kint-bent, miénk-övék viszonyrendszer logikáját.²⁴ Verhovinán a kint (újonc) — bent („*ti*”) közti határállapot történetté formálódik, miközben radikálisan tériesül: a benne elbeszélte határlét téridejének sajátos dimenziója a *karantén*.

²² Bányai Éva a *Sinistra* körzetben a dögcédula és álnév kapcsán hasonlót fogalmaz meg: „A határlét, amely által a közöttiség térbeliessége artikulálódik, új identitásforma: a határidentitás megteremtésére ad lehetőséget” (Bányai, *Térképzetek*. 6-7). Az ezt részletező 2. (*Andrej dögcédulája*) című fejezetet szintén vizsgálom, de a „közöttiség térbeliessége” nem az identitásváltás tartamaként, hanem a határonlét téridejeként válik fontossá.

²³ A Nyitott Műhely-beli bemutatón ilyenek nevezi Bodor a regény világát.

²⁴ Jurij Lotman, „A határ fogalma”, in *Kultúra és intellektus: Jurij Lotman válogatott tanulmányai a szöveg, a kultúra és a történelem szemiotikája köréből*, szerk. és ford. Szitár Katalin (Budapest: Argumentum, 2002), 97.

Andrej Bodornak öt-hat hétig kell vesztegelnie a számára kijelölt régi vízimalomban Dobrin Citybe érkezése után, míg lassan ráérez a hely viszonyaira, s míg Nikifor Tescovinával való beszélgetései során rájön, hogyan kell helyezkednie, beszélnie, elfeledtetnie magával korábbi identitását. Andrej toporgó határon levése, próbaideje a karanténban egy fejezet [2. (*Andrej dögcédulája*)] tartamában nagyítódik fel, az érzékelhetetlenné vált idő²⁵ és a zárt, jellegtelenné vált hely közegében, míg végre Andrej megkapja új nevét. A *Verhovina madaraiban* az 1. (*Anatol Korkodus*) című fejezet — amellet, hogy a nagyjából összefüggő történetek tárgyi, térbeli összetartó elemeit körvonalazza — a Verhovinára érkezés tapasztalatát és procedúráját részletezi az éppen akkor megérkező Daniel Vangyeluk történetében. Integrálódása nemcsak tudati, habituális, hanem egyben testi-materiális, mindaddig távolságot kell tartania, míg meg nem szokták a szagát, ezért is szükséges a karantén: „Lakni te ma este a karanténba mész. Kereken három hétre” (*Verhovina*, 15). Az asszimilálódáshoz vezető tapasztalati megfigyelések (nyelvi támasz, térbeli, szokásrendbeli tájékozódás megszerzése) gyakorlatában mindannyian elindulnak, ilyenként „megérkezésük is csak a deterritorializáció ideiglenes tartományában érvényes”.²⁶ Jablonska Poljana vonzza az idegeneket, mégis néptelenedik. Az itt lakók gondolkodása és erkölcsi szabályai olyannyira nem köthetők már a jelenhez a „tudomisen milyen század” (*Verhovina*, 82.) zárványában, hogy amikor Adam az utolsó fejezetben Gusty, a terep felmérésére odaérkező fényképész e helyhez nem adekvát, tolakodó magatartásával szembesül, úgy dönt, hogy inkább hagyja elpusztulni őt a számára ismeretlen terepen.

A bodori szövegvilágban a határlét köztes, sokféleképpen történetté dimenzionált, de tériesült formája mellett a szociális határlét is hangsúlyossá válik, pontosabban mint periféria, mint *nem valódi hely*. Sinistrán, Bogdanski Dolinán és Jablonska Poljanán is létezik olyan karantén, mely a válság és a deviáció együttes heterotópiájaként működik — nem téve közömbössé azt, hogy Sinistra folytonosságában az utóbbi két helyszín is megőrzi a körzet jellegzetességét, ahogy ezt Angyalosi Gergely a körzet metamorfózisának nevezi, melyben „maga a körzet mindig újratermelődött”.²⁷ A Michel Foucault által szerkezeti helyként meghatározott heterotópiák

²⁵ „Négy, öt vagy hat hete laktam már az elhagyott vízimalomban pockok, denevérek, gyöngybaglyok között, amikor végre személyesen is fölkeresett Puiu Borcan ezredes. Eljött, hozta az új nevemet.” — Bodor Ádám, *Sinistra körzet. Egy regény fejezetei* (Budapest: Magvető, 1992), 24.

²⁶ Bányai, *Térképzetek*, 31.

²⁷ Angyalosi Gergely, „A körzet metamorfózisa”, *Élet és Irodalom* 50 (2011): 21.

azok a reális, tényleges, a társadalmi intézményrendszeren belül kialakított helyek, amelyek egyfajta ellen-szerkezeti helyként, megvalósult utópiaként reprezentálják, kétségek elé állítják, kiforgatják a kultúra belsejében fellelhető valódi szerkezeti helyeket; azok a helyek, amelyek külsőek minden helyhez képest, mégis tökéletesen lokalizálhatók.²⁸

A körzethez, városhoz képest periférikusan elhelyezkedő karanténokban az amúgy is visszás és militarizált mikrotársadalom kivetettjei élnek. Foucault — az általa primitívnek nevezett — társadalmakban létezőnek vél olyan szent, privilegizált vagy tiltott helyeket, melyek azok számára vannak fenntartva, akik válsághelyzetbe kerülnek a társadalom és a saját életüket övező emberi közeg viszonylatában.²⁹ Bodor Ádám regényeinek heterogén terében a karanténok, elkülönítők, negyedek a válság és deviáció különböző heterotópiáit egyesítik, a „bűnös nők”, a tunguznáthás, nyugalmazott erdőkerülők, illetve a tüdőbetegek hol utilitarista, hol erkölcsi-vallási ítélet alá esve kerülnek a tilalom helyére, s kivetettségük tényét kényszerűen el kell fogadniuk. A Kolina-telep, az Izolda-negyed s a nyugalmazott erdőkerülők menedékháza úgy válnak a deviáció heterotópiáivá is, hogy lakóik a mikrotársadalmi rend alságosan utilitarista és látszat-erkölcsű megbélyegzése alá esnek.

Sinistrán az öt nyugalmazott erdőkerülőnek azért „kellett” meghalnia, hogy ne terjedjen tovább a veszélyes tunguznátha. Az *érsek látogatásában* az Izolda negyed, a tüdőbetegek elkülönítője, de sokkal inkább börtön vagy felszámolóhely is, a betegek és nem kívánatos személyeké: „Itt ért véget a város, a táboron túl már a Midia rét sirálylepte szeméttelpei következtek.”³⁰ Verhovinán, a Jablonska Poljanától félórányi járásra Kolina-telep az elbeszélő szerint oktalan barmok és bűnös asszonyok tanyája volt, akiket a szűnni nem akaró vágy, az a sok bűnös kéjelgés juttatott ide. A telepet részletesebben bemutató 9. (*Svantz állatorvos*) című fejezet elbeszélői, illetve szereplői szövegei ironikusan mutatják be a deviációnak „ezt a formáját”, ugyanakkor az irónia és a tabusíthatatlan beszéd a kibontakozó jelenetben közömbösíteni látszik az említett vallási-erkölcsi (érték)ítéletet. A telep vezetésével megbízott állatorvos neve a német Schwanz (*farok, pénisz*) szóval azonos fonetikai forma, így a körzet e miniatűr rekonst-

²⁸ Michel Foucault, „Eltérő terek”, ford. Sutyák Tibor, in *uő*, *Nyelv a végtelenhez. Tanulmányok, előadások, beszélgetések*, szerk. Sutyák Tibor (Debrecen: Latin Betűk, 1999), 149.

²⁹ Vö. Foucault, *Nyelv a végtelenhez*, 150.

³⁰ Bodor Ádám, *Az érsek látogatása* (Budapest: Magvető, 1999), 6.

rukciójában a hierarchia egyben a nemi, maskulin dominancia jelentésével és jelenlétével erősödik. A „földig érő szürke kötött ruhát, (...) elnyűtt, városi dámának való széles karimájú kalapot” (*Verhovina*, 159) viselő, sárban a juhokat *miskárolás*ra terelő nők ironikus, mégis rokonszenves pillanatképe ugyanúgy eldöntetlenségével kap helyet a karantén összképében, mint Ambrozi pópa, aki a „Kolina-telepre, a száműzött asszonyokhoz gyóntatni, lelki gyakorlatra, *szavai szerint: a kárhozott ribanc lelkek vigasztalására*” (*Verhovina*, 156, kiemelés tőlem) jár ki, amikor is a gyóntatófülkében szeretkeznek velük.

A jelen tanulmány a *Verhovina madaraiban* a tér teremtő, létrehozó szerepét vizsgálta, kiemelve a tér és idő alakzatait és a közöttük levő dinamikus viszonyt. Bodor A *börtön szagában* is vall a prózájában oly fontos imaginárius és nem imaginárius határvidék jelentéseiről: „a kisülések helye, vagy éppen az ozmózisé, ahol megütköznek, illetve átszivárognak egymásba két kultúra, kétféle mentalitás elemei. Hogy közeledjünk a lényeghez: nem véletlen, hogy írásaim helyszíne gyakran egy képzeletbeli határ közelébe tevődik”.³¹ Annak a megvilágítására tettem kísérletet, hogy a *Verhovina madaraiban* a fizikai határ(vidék) nem motivikus, metaforikus szervezőelemként van jelen, hanem mint a regényszereplők történeteinek a kint — bent között kitáguló, történeté fejlődő térídeje (13 határtörténet), és ami szociális és térbeli határlét periférikusságként (Kolina: a válság és deviáció heterotópiája) árnyalódik tovább. Ezzel együtt az is kiemelendő, hogy az idő térbe kivetített mozgásai a fent idézett szöveghelyeken (is) a végnapok eltűnést sugárzó jelentését, az eltűnés poétikáját teremtik meg. A magyar nyelv regénybeli státusza úgy rétegződik, hogy míg Verhovinán egy eldadogott, különös hangzású, idegen nyelvként ismerjük meg, a valóban használt, de nem megnevezett regénybeli nyelv tolmácsolója is egyben. A de- és reterritorializálódó nyelv, illetve hatalom Verhovina sajátos *éthoszát* teremtik meg, egyben a tér mint terület instabilitását is megmutatják.

HIVATKOZOTT MŰVEK

Angyalosi Gergely. „A körzet metamorfózisa.” *Élet és Irodalom* 50 (2011): 21.

³¹ Bodor, *A börtön szaga*, 14.

- Bahtyin, Mihail. „A tér és az idő a regényben.” In Mihail Bahtyin. *A szó esztétikája*. Fordította Könczöl Csaba. Budapest: Gondolat, 1976, 257-302.
- Bányai Éva. *Térképzetek, névtérképek, határidentitások*. Kolozsvár: Komp-Press, 2011.
- Bárczi Géza és Ország László, szerk. *A Magyar Nyelv Értelmező Szótára (A-D)*. Budapest: Akadémiai, 1978.
- Bodor Ádám. *A börtön szaga – válaszok Balla Zsófia kérdéseire*. Budapest: Magvető, 2001.
- Bodor Ádám. *Az érsek látogatása*. Budapest: Magvető, 1999.
- Bodor Ádám. *Sinistra körzet. Egy regény fejezetei*. Budapest: Magvető, 1992.
- Bodor Ádám. *Verhovina madarai. Változatok végnapokra*. Budapest: Magvető, 2011.
- Deleuze, Gilles és Guattari, Félix. *Kafka. A kisebbségi irodalomért*. Fordította Karácsonyi Judit. Budapest: Qadmon, 2009.
- Cservenák Zoltán. *Bodor Ádám: az erdélyi irodalom erőssége a magyarnak* címmel. <http://szegedcafe.hu/2011/10/26/bodor-adam-az-erdelyi-irodalom-erossege-a-magyarnak/>.
- „ÉS-kvartett. Bodor Ádám Verhovina madarai című regényéről.” *Élet és Irodalom* 10 (2012): 20-21.
- Foucault, Michel. „Eltérő terek.” Fordította Sutyák Tibor. In Michel Foucault. *Nyelv a végtelenhez. Tanulmányok, előadások, beszélgetések*. Szerkesztette Sutyák Tibor. Debrecen: Latin Betűk, 1999. 147-157.
- Geertz, Clifford. *Az értelmezés hatalma*. Budapest: Osiris, 2004.
- Kiss Lajos, szerk. *Földrajzi Nevek Etimológiai Szótára, II. kötet (L-Zs)*. Budapest: Akadémiai, 1995.
- Lotman, Jurij. „A határ fogalma.” In *Kultúra és intellektus: Jurij Lotman válogatott tanulmányai a szöveg, a kultúra és a történelem szemiotikája köréből*. Szerkesztette és fordította Szitár Katalin. Budapest: Argumentum, 2002, 97-109.
- Radnóti Sándor. „A megtalált hely.” *Élet és Irodalom* 7 (2006): 12.